

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОМОВНИХ КИЯН

С.О.Соколова

Інститут української мови НАН України
a-senchuk@ukr.net

Київ традиційно вважають двомовним містом з нерівномірним розподілом комунікативного навантаження мов за різними сферами їх функціонування. Щодо національного складу, то, за даними перепису, у 2001 р. Київ був багатонаціональним містом, в якому мешкали представники більше 130 національностей і народностей, але з явним переважанням українців, доля яких сягала 82,23% [Всеукраїнський 2001]. Незважаючи на присутність інших мов, у місті переважає білінгвізм – українсько-російський та російсько-український, представлений різними типами – від координативного до субординативного з наданням переваги або українській, або російській мові [Соколова 2013]. Це створює ситуацію, коли на вибір мови спілкування у кожному конкретному випадку впливає цілий комплекс причин – як зовнішніх (офіційне / неофіційне спілкування, усне / письмове спілкування, мова, звична для спілкування у конкретному колективі, мова співрозмовника та ін.), так і внутрішніх (комфортність спілкування певною мовою, дискурсивне розмежування мов – звичка спілкуватися певною мовою у певній комунікативній ситуації та ін.). Це фактично дуже сильно ускладнює схему взаємодії мовних кодів і субкодів, накреслену Л.П. Крисіним, за якої «коди і субкоди перебувають один з одним у відношенні функційного доповнення. Інакше кажучи, кожен код (субкод) має свої функції, не перетинаючись (або майже не перетинаючись) із функціями інших кодів (субкодів)» [Крысин 2003: 375].

Незважаючи на кількісну перевагу українців, більшість з яких вважають українську рідною мовою (72,1 % усього населення, 85,8 % українців) [Всеукраїнський 2001], реальна мовна практика у Києві не відповідає розподілу мешканців ані за національною ознакою, ані за рідною мовою. Процеси русифікації, які відповідали тогочасній мовній політиці, достатньо описані в науковій літературі [Залізняк 2001, Масенко 2004], але їхня інерційна дія відчувається й зараз, після проголошення української мови державною. На прикладі українськомовних мешканців м. Києва ми намагалися простежити механізми цієї дії.

Протягом 2011-2013 рр. відділом соціолінгвістики Інституту української мови НАН України здійснене анкетування мешканців м. Києва за допомогою анкети, в якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати узагальнену мовну характеристику респондента, запропоновано схарактеризувати свою поведінку в деяких ситуаціях спілкування та подати власні коментарі до мовної ситуації у м. Києві. Аналіз

відповідей на питання анкети дає змогу скорелювати особливості мовної поведінки респондентів з деякими їхніми соціальними параметрами та мовною самохарактеристикою.

Більшість опитаних (77,5 %) вказали на вільне володіння українською та російською мовами, майже 13 % надали перевагу українській мові, а 9,5 % – російській (ступінь володіння другою мовою варіював від «читаю і можу розмовляти» до «розумію, але не розмовляю» і навіть нульового показника, коли ступінь володіння другою мовою не визначений, тобто він позиціонований як нульовий, проте, як показують відповіді на інші питання анкети, друга мова присутня принаймні на перцептивному рівні, або у відповідях на інші питання вказана причина перемикання кодів, тобто неявно засвідчено, що таке перемикання відбувається). Теоретичний розподіл мовців за типами білінгвізму (координативний / субординативний) не завжди може бути легко здійснений практично – як стосовно окремої особи, так і стосовно певної спільноти мовців. Особливо важко зробити це за допомогою самооцінки інформантів, наприклад, під час анкетування, оскільки вона може не збігатися з реальним станом речей і відображати радше мовні переваги та мовні настанови, аніж мовну компетенцію. Необхідне індивідуальне спостереження за мовцем у різних комунікативних ситуаціях для об'єктивного оцінювання його мовної компетенції.

У розвідці проаналізовано мовну поведінку киян, які оцінили свою мовну компетенцію як вільне володіння українською мовою з додатковим знанням російської мови або як вільне володіння лише українською мовою з метою визначення відповідності / невідповідності їхньої реальної мовної поведінки власним мовним потребам. Аналіз відповідей на інші питання дав змогу зарахувати їх усіх до представників асиметричного (субординативного) білінгвізму, які принаймні добре розуміють російську мову. Зауважимо, що серед інформантів, які оцінили себе як таких, що вільно володіють обома мовами, майже третина (більше 27 %) зазначили, що їм *комфортніше спілкуватися* українською, і підтвердили це відповідями на інші питання, отже, частка переважно українськомовних серед усіх опитаних зростає до 32,5 %, а це означає, що за сприятливого оточення ці люди охоче спілкувалися б саме українською мовою. Але, оскільки тільки за анкетною безпомилково ідентифікувати усіх переважно українськомовних серед тих, хто позиціонував вільне володіння обома мовами, неможливо, надалі наведено характеристики лише тих, хто самі визнали себе переважно українськомовними.

Якщо порівнювати мовців цієї групи з іншими (2 мови вільно і переважно російськомовними), то в ній дещо вищий відсоток молоді віком 17-23 роки (66,2 %) і 24-35 років (21,13 %), відповідно більшість з них має вищу незавершену або завершену освіту (по 42,25 %), 5,53 % мають науковий ступінь. Майже всі вони назвали українську своєю *рідною мовою*

(94,37 %), для 83,1 % саме вона є її мовою комфортного спілкування, троє респондентів (4,24 %) вказали на комфортність спілкування російською і 8 (11,27 %) – обома мовами. Наявність у цій групі осіб, для яких комфортніша російська мова, може свідчити про те, що не всі опитані правильно зрозуміли градацію ступенів володіння мовами і оцінили відповідь «читаю, пишу, розмовляю» як вищу за «володію вільно», тож, можливо, деякого з них слід було зарахувати до іншої групи мовців, утім, допускаючи, що тут можуть бути задіяні й інші чинники (наприклад, комфортність за рахунок звички або визначення більшої престижності однієї з мов), ми вирішили не порушувати загального принципу первинної класифікації на підставі самооцінки мовця.

Таблиця 1.

Загальна мовна характеристика переважно українськомовних киян

Мова	Рідна мова	Спілкування		Освіта		Мова комфорту
		з матір'ю	з далекими родичами	Середня	Вища	
українська	94,37	80,28	60,56	83,10	85,92	83,1
російська	2,82	1,41		2,82	-	4,23
обидві	1,41	4,23	18,31	4,23	7,04	11,27
суржик		11,27	9,86			
інша	-	1,41		1,41		

Понад 80 % представників цієї групи спілкуються з матір'ю винятково українською мовою, один (1,41 %) – російською, решта троє (4,23 %) – обома, восьмеро (11,27 %) вказали на суржик як на основний мовний код для спілкування з матір'ю і ще четверо – як на додатковий. Якщо прийняти думку, що суржилом у побуті нерідко називають будь-яке українське мовлення з ознаками інтерференції [Масенко 2011: 38], то кількість тих, хто спілкується з матір'ю винятково українською мовою, у цій групі мовців зростає до 91,55 %. З далекими родичами спілкуються українською 60,56 % представників цієї групи, ще 9,86 % - суржилом, решта 18,31 % - обома мовами, що можна пояснити тим, що серед родичів ймовірно є переважно або повністю російськомовні (наприклад, за межами України). Переважно українською мовою ці респонденти здобували *середню* (83,10 %) та *вищу* (85,92 %) *освіту*. Незважаючи на такі власні мовні характеристики, лише 38,03 % зазначили, що в усіх ситуаціях розмовляють лише українською мовою, решта можуть переходити з однієї мови на іншу. Як причину зміни мовного коду респонденти зазначили рівною мірою ситуацію спілкування і мову співрозмовника (по 35,21 %) або назвали інші причини (7,04 %), серед яких повне незнання співрозмовником української мови (співрозмовник не є громадянином України).

Вони спілкуються переважно українською *на роботі* (табл. 2 - зважаючи на велику кількість тих, хто не відповів на це запитання, відсотки пораховано від кількості тих, хто дав відповідь): з *колегами* (63,39 %), з *начальником* (64,79 %), рідше – з *відвідувачами* (47,89 %), ведуть нею *документацію* (80,29 %), та пишуть *інші папери* (64,79 %), однак наявність відповідей на ці питання «обом мовами», а в окремих випадках і «російською», свідчить про те, що їх до цього спонукає навколишнє середовище, зокрема тільки або переважно російською мовою спілкуються з колегами п'ятеро (7,04 %), а з начальником и відвідувачами – четверо (5,63 %) представників аналізованої групи мовців. Навіть у тій сфері, де державний статус української мови вимагає її обов'язкового застосування, – діловодстві – більше 8 % використовує також і російську.

Таблиця 2.

Мова професійного спілкування

Мова	Усне спілкування			Письмове спілкування		
	колеги	начальник	відвідувачи	Документи	Інші папери	Фахова літ.
укр.	63,38	64,79	47,89	80,29	64,79	22,54
рос.	7,04	5,63	5,63	1,41	1,41	-
обидві	14,09	7,04	25,35	7,04	16,9	70,42
б/в	15,49	22,54	21,13	11,27	16,9	7,04

Щодо читання фахової літератури показник використання тільки або переважно української мови зменшується до 22,54 %, за рахунок того, що 70,21 % це доводиться робити обом мовами, натомість 60,56 % хотіли б у цій сфері послуговуватися лише українською і лише 39,44 % – обом мовами. Як бачимо, лише показник ведення документації українською мовою наближається до показника комфортного спілкування. Більшість переважно українськомовних вказує на те, що знання української мови допомагає їм у професійному спілкуванні (85,92 % - часто, 9,86 % - рідко), меншою мірою допомагає знання російської (29,58 % - часто, 43,66 % - рідко).

Поза межами родини і роботи (табл. 3) представники цієї групи виявляють мовну стійкість, намагаючись спілкуватися лише українською в *офіційних держустановах* (88,73 %), *торгівельних* (63,38 %) та *лікувальних закладах* (64,79), решта у разі потреби переходять на російську, а частина тільки нею й послуговується попри власні мовні вподобання.

У сфері *сприйняття інформації* (табл. 4) переважно українськомовні інформанти виявляють найбільшу мовну толерантність, зокрема *читаючи пресу* (85,92 %) та *художню літературу* (78,87 %) обом мовами, але *радіо- та телепередачі* більше половини (54,93 %) переважно українськомовних інформантів намагаються слухати і дивитися лише українською мовою, ще

36,62 % допускають у цій галузі обидві мови, російськомовна медійна інформація ближча 8,45 %.

Таблиця 3.

Мова спілкування поза межами родини та роботи

Мова	Офіційні держустанови	Торгівельні заклади	Лікувальні заклади
українська	88,73	63,39	64,79
російська	1,41	15,49	14,08
обидві	9,86	21,13	19,72

Таблиця 4.

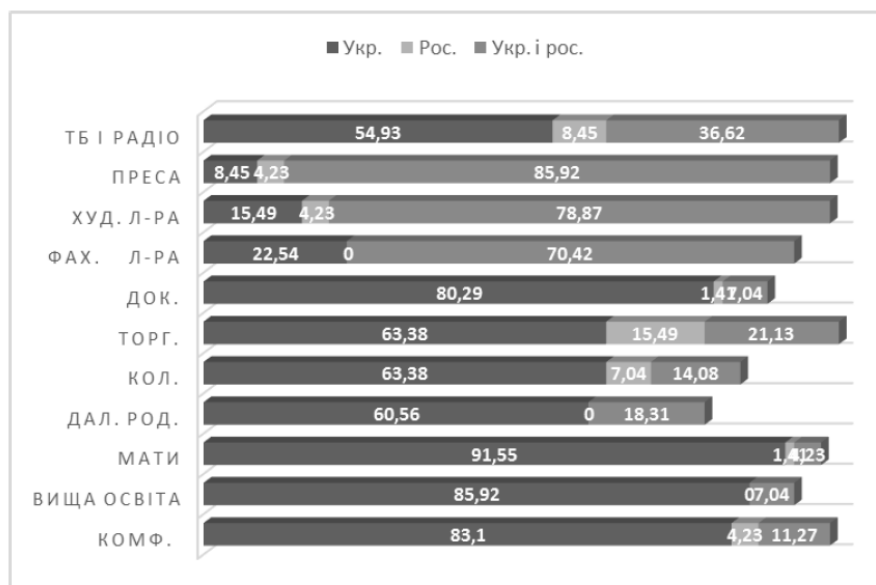
Розподіл відповідей переважно українськомовних респондентів на питання про реальну та бажану мову сприйняття інформації

Питання анкети	Відповідь	Реальна	Бажана
Мова сприйняття радіо і телебачення	Українська	-	54,93
	Російська	-	8,45
	Обидві	-	36,62
Мова читання художньої літератури	Українська	15,49	29,58
	Російська	4,23	2,82
	Обидві	78,87	66,2
Мова читання преси	Українська	8,45	18,31
	Російська	4,23	2,82
	Обидві	85,92	70,42
Мова читання фахової літератури	Українська	22,54	60,56
	Російська	-	-
	Обидві	70,42	39,47

Порівняння даних щодо реального та бажаного споживання інформації засвідчило, що суто українськомовний продукт хотіло б мати приблизно удвічі більше респондентів, ніж його споживає реально, а щодо фахової літератури показники різняться майже утричі. Відповідно й менша кількість бажає читати обома мовами, порівняно з тими, хто це робить. Стосовно суто російськомовного продукту співвідношення зворотне – майже удвічі менше тих, хто бажає його споживати (2,82 %), порівняно з тими, хто його реально споживає (4,23 %). Загальну картину використання української та російської мов переважно українськомовними киянами ілюструє діаграма 1.

У цій групі найвищий з усіх відсоток тих, хто охоче б *вдосконалив свій рівень володіння українською* (83,1 %) та *російською* (64,79 %) мовами, і тих, хто хоче *вдосконалитися в іноземних мовах* (88,73 %). Більше половини респондентів *бажає для своїх дітей* суто українськомовного середовища (52,11 %), третина (33,8 %) погоджуються, щоб діти

спілкувалися обома мовами і один (1,41 %) бачить їх суто російськомовними.

Діаграма 1. Використання української та російської мов переважно українськомовними киянами

До мовного ландшафту (пейзажу) міста, згідно з першим формулюванням тлумачення цього поняття у праці Р. Лендрі і Р. Борхеса 1997 р., зараховують «дорожні знаки, вивіски, оголошення, рекламні плакати, назви вулиць, ресторанів, магазинів та інших міських підприємств і установ» [Ривлина 2014: 110], які відображають і реальне мовлення містян, і ті реалії, які їх оточують або які пропонують їм як товар. Останніми роками «щільність» письмового тексту в міському просторі надзвичайно зросла. До названих вище можна додати рекламні щити, рекламу на «перетяжках», міські плакати нерекламного характеру, графіті, які «формують те зовнішнє мовне середовище, в якому, хоче він того чи ні, існує містянин» [Китайгородская 2010, 65]. У київському міському просторі представлені написи переважно українською і російською мовами, але ситуація ускладнюється ознаками глобалізації – вкрапленнями іншими мовами, передусім англійською й іншими європейськими (найчастіше – брендові назви в рекламі, але не лише вони), а зрідка – й іншими мовами світу. Трапляються й поодинокі написи без залучення української та російської мов (так буває передусім виконана реклама центрів навчання іноземних

мов). Водночас, мовний ландшафт міста – це однобічне спілкування, спрямоване у бік людини – споживача інформації, при цьому споживач не має змоги вибору мови інформації, його реакція може полягати тільки в оцінці – позитивній, негативній або у нейтральному ставленні. Ставлення переважно українськомовних киян до вивісок і вуличних оголошень, виконаних різними мовами, відображено в табл. 5. Більшість переважно українськомовних киян (88,73 %) позитивно оцінюють суто українськомовні вивіски і вуличні оголошення і лише невелика їх частка – суто російськомовні (8,45 %) і виконані іншими мовами (14,08 %), більше третини (38,03 %) допускає наявність іншомовних брендів назв в українськомовних вивісках.

Таблиця 5.

Сприйняття вивісок і вуличних оголошень, виконаних різними мовами

Відповідь	тільки українською	тільки російською	українською із залученням брендів назв	тільки іншими мовами,
Позитивно	88,73	8,45	38,03	14,08
Негативно	1,41	42,25	8,45	40,85
Байдуже	9,86	29,58	39,44	35,21
б/в		19,72	14,09	9,86

Понад 40 % не схвалює російськомовні й інші іншомовні вивіски, хоча близько третини ставиться до них нейтрально, а багато хто залишив ці питання без відповіді. Звертає на себе увагу високий ступінь байдужості респондентів до всіх іншомовних написів. Сумарна кількість «активно» і «пасивно» байдужих сягає майже або навіть більше половини, проте на питання про українськомовні вивіски відповіли усі, серед них близько 10 % байдужих.

Отже, загалом мовна поведінка переважно українськомовних киян багато в чому зумовлена середовищем, яке змушує їх пристосовуватися и тим самим виходити за межі зони власного комфорту. Їхнє природне мовне середовище зберігається лише в родині, частково у системі освіти, а у професійній галузі – лише у сфері документообігу; як в усному професійному, так і в позафаховому спілкуванні опитані змушені послуговуватися російською мовою, іноді навіть тільки або переважно нею. Зважаючи на те, що переважно українськомовними у нашому опитуванні виявилися переважно молоді кияни, у подальшому їхні власні мовні уподобання можуть змінитися на користь російської мови. Потреби українськомовних киян у споживанні інформації рідною мовою не завжди задовольняються. І якщо читання фахової та художньої літератури нерідною мовою (в аналізованому випадку – російською) ще можна зарахувати до перспектив розвитку особистості (звісно, за відповідної збалансованості з читанням рідною мовою), то засилля російськомовної преси є просто

неприйнятним. Неоднорідний мовний ландшафт міста спричиняє або відверте несприйняття, або захисну реакцію у вигляді байдужості, іншомовні тексти схвалюються лише на рівні брендівих назв за майже одноставного схвалення суто українськомовних вивісок.

Література

- В с е у к р а ї н с ь к и й 2 0 0 1 : Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронна версія]. Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popu11/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_2&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db
- З а л і з н я к 2 0 0 1 : Залізник, Г., Масенко, Л.: Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Видавничий дім «КМ Академія», Київ 2001.
- К р ы с и н 2 0 0 3 : Крысин, Л.П.: Кодовые переключения в речевом поведении говорящего. In: Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. Языки славянской культуры, Москва 2003, с. 375-380.
- К и т а й г о р о д с к а я 2 0 1 0 : Китайгородская, М.В., Розанова Н.Н.: Языковое существование современного горожанина: На материале языка г. Москвы. Языки славянских культур, Москва 2010.
- М а с е н к о 2 0 0 4 : Масенко, Л.Т.: Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Видавн. дім «КМ Академія», Київ 2004.
- М а с е н к о 2 0 0 1 : Масенко, Л.Т.: Суржик: між мовою і язиком. Видавничий дім «КМ Академія», Київ 2001.
- Р и в л и н а 2 0 1 4 : Ривлина, А.А. Взаимодействие английского и русского языков в лингвистическом пейзаже современного российского города. In: Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. № 2(42). 2014, с. 110-115.
- С о к о л о в а 2 0 1 3 : Соколова, С.О.: Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). In: Українська мова. № 2 (46). 2013, с. 38-55.

Summary

The linguistic behavior of the Kyivite's was investigated and analyzed, who during the questionnaire, made by the Sociolinguistics Department (The National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ukrainian Language), rated their linguistic competence as representatives of subordinative bilingualism providing advantages to Ukrainian language. Almost all of them named Ukrainian as their *native language* (94,37 %), for 83,1 % it is considered the comfortable language to communicate, 80,28 % speak only Ukrainian with their mother. All in all, their language behavior mostly depends on the environment that forces them to adapt thus making them come out of their comfort zone. Their natural linguistic environment is preserved only in the family, and their need to consume information in their native language is not always satisfied.

Key words: linguistic behavior, subordinative bilingualism, mainly Ukrainian-speaking people, influence of environment, tolerance in language, stability in language.